

Piotr Długosz

Uniwersytet Rzeszowski

Efekt odwrócenia w edukacji na przykładzie społeczeństw posttransformacyjnych Polski i Ukrainy

Effect of turning in education in peripheral regions of Poland and Ukraine

ABSTRACT: The article presents the results of research into youth's attitudes towards education. The aim of the conducted research was to diagnose the trends connected with the place of higher education in the hierarchy of life goals. Yet another aim was to verify how attitudes towards education change in a long-term perspective. Has the parametric change i.e. the inflation of education influenced the transformation of youth's educational aspirations? In order to find the answer to the aforementioned questions, dynamic research was used. In Poland, the source database consisted of the data collected between 2007 and 2017 among secondary school leavers from the East borderland. The results of the second research were gathered between 2001 and 2015 among the youth from Ropczyce-Sędziszów district. The research in Ukraine was conducted in Drohobych between 2013 and 2015. All the research was carried out with the use of the survey method and auditorium questionnaire technique. The research sample was of quota character. The results of the research have shown that in a long-term perspective the attitudes of secondary school leavers towards higher education change. In Poland, a significant decrease in popularity of higher education was observed in rural areas. Among the youth from such areas the depreciation of higher education, which used to be of instrumental character, was noticed. A decrease of educational aspirations among secondary school leavers was revealed as well. In the recent measurements it was revealed that youth plan to combine job and studying. First cycle studies become more and more popular and a decrease in the number of people interested in second cycle studies takes place. In Ukraine, popularity of higher education remains at the same level. The data on educational aspirations also indicates that the current trends will remain unchanged.

KEYWORDS: Social change, reverse effect, educational aspirations, secondary school-leavers, educational inflation, education.

STRESZCZENIE: W artykule autor prezentuje wyniki badań dotyczących stosunku młodzieży do edukacji. Celem badań było zdiagnozowanie trendów związanych z miejscem wyższego wykształcenia wśród hierarchii dążeń życiowych. Kolejnym zamierzeniem było sprawdzenie, jak w dłuższej perspektywie czasowej zmieniają się postawy wobec edukacji. Czy zmiana parametryczna, tj. inflacja wykształcenia, wpłynęła na przeobrażenia w zakresie aspiracji edukacyjnych młodzieży. Do uzyskania odpowiedzi na pytania badawcze zostały wykorzystane badania dynamiczne. W Polsce bazę źródłową stanowiły dane zebrane w latach 2007–2016 wśród maturzystów pogranicza wschodniego. Wyniki drugiego badania pochodzą z lat 2001 i 2015 przeprowadzonego wśród młodzieży powiatu ropczycko-sędziszowskiego. Badania na Ukrainie zostały przeprowadzone w Drohobyczu w latach 2013 i 2015. Wszystkie były realizowane za pomocą metody sondażowej, przy zastosowaniu techniki ankiety audytoryjnej. Próba badawcza miała charakter kwotowy. Wyniki badań pokazują, że w dłuższej perspektywie czasowej zmienia się stosunek maturzystów do wyższego wykształcenia. W Polsce większy spadek popularności wyższej edukacji zaobserwowano na obszarach wiejskich. Wśród mieszkającej tam młodzieży ujawnia się też deprecjacja wyższego wykształcenia, które miało charakter instrumentalny. Wśród maturzystów ujawnia się też spadek aspiracji edukacyjnych. W ostatnich pomiarach młodzież częściej zamierza łączyć studia z pracą. Coraz bardziej popularne stają się studia licencjackie, zauważalny jest spadek liczby osób chcących ukończyć studia magisterskie. Na Ukrainie popularność studiów wyższych pozostaje na niezmiennym poziomie. Dane dotyczące aspiracji edukacyjnych również wskazują na utrzymywanie się dotychczasowych trendów.

SŁOWA KLUCZOWE: Zmiana społeczna, efekt odwrócenia, aspiracje edukacyjne, maturzyści, inflacja wykształcenia, edukacja.

...nieoczekiwane i niezamierzone skutki demokratyzacji szkolnictwa są głęboką przyczyną kryzysu systemu edukacji w społeczeństwach industrialnych. Spowodowały one ogromne rozczarowanie wykształceniem w porównaniu z przypisywanymi mu zaletami społecznymi i politycznymi, ponieważ były zupełnie niespodziewane (Raymond Boudon 2008)

W książce pt. *Efekt odwrócenia* Raymond Boudon (2008, s. 7) pisze: „efekt odwrócenia to struktura wyznaczająca (w sposób mniej lub bardziej przezroczysty i ostateczny, zależnie od poszczególnych przypadków) przymus, pod którym działają jednostki”. Oznacza to, że poszukiwanie efektów odwrócenia obejmuje między innymi ujawnienie sił, mechanizmów, które są odpowiedzialne za występowanie pewnych procesów. Biorąc pod uwagę zmiany nastawienia do wyższej edukacji można skonstatować, iż w tym przypadku odkrycie efektu odwrócenia będzie polegało na rozpoznaniu powodów jednostek, dla których studia wyższe przestały być atrakcyjne. Kierując się logiką Boudona, należałoby stwierdzić, iż stało się tak, gdyż zmniejszyła się ich użyteczność. Przynoszą one mniej korzyści niż zakładali posiadacze dyplomów wyższej uczelni.

Efekt odwrócenia można obserwować także z innej perspektywy. Boudon (2008, s. 16) konstatuje, że „efekt odwrócenia lub niepożądane skutki dotyczą efektów indywidualnych i zbiorowych wynikających z zestawienia

jednostkowych zachowań indywidualnych, chociaż nie są wpisane w cele, do których dążą osoby działające”. Innymi słowy, są to niezamierzone skutki społecznych działań, efekty bumerangowe, które pojawiają się w społeczeństwie ryzyka (Beck 2002). Boudon wyraźnie stoi na stanowisku, iż procesy społeczne są generowane poprzez indywidualne działania i w wyniku jednostkowych decyzji dochodzi do powstawania zjawisk w makroskali. Efekt odwrócenia może wystąpić w następujących okolicznościach:

- Jednostki mogą osiągnąć cel, do którego w istocie dążyły, ale w tym samym czasie muszą znosić nieprzyjemności, których nie chciały.
- Jednostki nie tylko osiągną upragniony cel, ale jednocześnie uzyskają korzyści, do których nie dążyły.
- Osoby mogą osiągnąć swoje cele indywidualne, ale równolegle wytwarzać zjawiska niekorzystne dla zbiorowości, lub przeciwnie: tworzyć dobra zbiorowe, do których wytworzenia nie dążyły w sposób świadomy.
- Jednostki mogą także nie osiągać narzuconych sobie celów, pomimo użycia najlepszych ku temu środków (Boudon 2008, s. 16–17).

Warto zwrócić uwagę na dwa ostatnie przypadki bezpośrednio odnoszące się do analizowanego zjawiska. Mianowicie: umasowienie edukacji spowodowało przededukowanie społeczeństwa, nadmierną podaż ludzi z dyplomami wyższych uczelni przy relatywnie niskim popycie na pracę dla specjalistów (Kwiek 2015). W efekcie szkolne zaangażowanie jednostek konieczne do osiągnięcia jakiegokolwiek szczebla na drabinie społeczno-zawodowej jest dziś znacznie większe niż dawniej. Tym samym demokratyzacja edukacji doprowadziła paradoksalnie do wzrostu kosztów osiągnięcia statusu społecznego.

Drugie z twierdzeń można interpretować w ten sposób, że działania podejmowane w sferze edukacyjnej nie przyniosły spodziewanych korzyści w postaci zamierzonego statusu społecznego.

Po pierwsze, w wyniku umasowienia edukacji doszło do podziału na edukację masową i elitarną. Wzrost kosztów uzyskania statusu jest skutkiem tej dyferencjacji i wynika on z wyższych nakładów potrzebnych do uzyskania edukacji elitarniej (Gromkowska-Melosik 2015). W obrębie wykształcenia masowego spodziewane zyski z edukacji mogą być niższe niż w szkolnictwie elitarnym. Uczestnikiem studiów masowych jest głównie młodzież z niskim statusem, zatem to ona ponosi głównie koszty inflacji wykształcenia.

Po drugie, o szansach edukacyjnych jednostki decyduje kapitał kulturowy, ekonomiczny, społeczny (Bourdieu 2005; Mikiewicz 2014; Herbst, Sobotka 2015, s. 73–75). Im wyższy poziom zasobów, tym łatwiej i wyżej lokuje się jednostka w przechodzeniu z edukacji na rynek pracy.

Po trzecie, o inflacji wykształcenia wśród maturzystów świadczą też malejące stopy zwrotu z wyższej edukacji. Z wyliczeń prowadzonych w ramach

badań „Diagnoza Społeczna 2015” najwyższą stopą zwrotu charakteryzuje się doktorat 36,7%, dalej studia magisterskie 35,5%, a licencjat ma minimalną stopę zwrotu 5,5%. Przy czym doktorat w 2013 r. dawał najwyższą stopę zwrotu – 47,5%. Studia magisterskie zaczęły tracić od 2011 r. – wtedy miały stopę zwrotu na poziomie 45,6%. Licencjat miał mniej więcej cały czas niską stopę zwrotu (Czapiński, Panek 2015, s. 221).

Po czwarte, należy dodać, iż rośnie bezrobocie wśród osób z wyższym wykształceniem w obu krajach. W 2000 r. w Polsce było 4%, a na Ukrainie 33%, takich osób, w 2013 r. w Polsce bezrobocie wzrosło do 16%, a na Ukrainie do 47% (Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2015; OECD Reviews 2017).

Reasumując, wzrost liczby studiującej młodzieży doprowadził do niezamierzonych efektów umasowienia wyższej edukacji, do których należą spadek wartości dyplomu, czyli inflacja wykształcenia (Freeman 1979; Beck 2002; Bourdieu 2005). Manifestuje się ona rosnącym bezrobociem wśród posiadaczy wyższego wykształcenia, niższą stopą zwrotu z wyższego wykształcenia oraz coraz trudniejszą sytuacją na runku pracy, przejawiającą się w niepewności zatrudnienia, niższym wynagrodzeniu oraz pracy poniżej kwalifikacji (Оксамитна 2014; Standing 2015; Kiersztyn 2015). W konsekwencji młodzież, a szczególnie ta znajdująca się poza metropoliami wyposażona w gorsze dyplomy, gdzie jest niewielki popyt na specjalistów może w największym stopniu doświadczać inflacji wykształcenia.

Przeobrażenia systemu edukacyjnego w społeczeństwach posttransformacyjnych

System edukacyjny w społeczeństwach przechodzących zmiany społeczno-ekonomiczne i kulturowe staje się narzędziem adaptacji. W obu krajach po upadku komunizmu szkolnictwo zostało poddane gruntownym reformom. Z jednej strony, zmiany były wymuszone nagłym burzeniem dotychczasowych struktur gospodarczych, które były silnie powiązane ze szkolnictwem zawodowym. Likwidacja zakładów przemysłowych i rolnych oraz przyzakładowych szkół zawodowych przyczyniła się do zapaści szkolnictwa zawodowego (Nyczkało; Szlosek 2008). Z drugiej strony, otwarcie się państw postkomunistycznych na Zachód sprawiło, iż system edukacyjny został przeorientowany w kierunku społeczeństwa wiedzy (Drucker 1999). Ponadto, zgodnie z zasadą merytokracji, w nowym systemie wykształcenie zaczęło być doceniane, zabezpieczało przed bezrobociem, a na rynku pracy osoby wykształcone uzyskiwały lepsze wynagrodzenie. Piotr Sztompka (2000) twierdził, że w sytuacji gwałtownych zmian społeczno-ekonomicznych wykształcenie wyższe jako ekwiwalent kapi-

tału kulturowego było jednym z czynników umożliwiających skuteczną adaptację do zachodzących zmian.

Empirycznym wskaźnikiem owych przemian był „boom edukacyjny” w Polsce i na Ukrainie. W Polsce po zmianie systemowej liczba studentów wzrosła czterokrotnie, z 403 824 tys. w 1990 r., do najwyższej wartości w 2005 r., tj. 1 953 832 tys. Na Ukrainie ten wzrost był mniejszy. W 1990 r. liczba studentów wynosiła około 1 638 tys., a w 2008 r. – 2 813 tys. W Polsce w 1990 r. było tylko 81 publicznych uczelni, w 2010 r. zanotowano 453 uczelnie, w tym 328 jednostek niepublicznych. Na Ukrainie w 1995 r. było 111 szkół prywatnych oraz 926 państwowych i komunalnych. W 2007 r. liczba uczelni prywatnych wzrosła do 202, a komunalnych i państwowych spadła do 702 (Bank Danych Lokalnych 2016; Основні показники 2016).

W efekcie przeobrażeń na rynku wyższej edukacji doszło do znaczących zmian w strukturze wykształcenia. W Polsce przed 1989 r. wyższym wykształceniem legitymowało się 7% społeczeństwa, a w roku 2015 – 24%. Na Ukrainie w 1990 r. wyższe wykształcenie miało 10%, a w roku 2015 – 24%. Mimo różnic w systemach edukacyjnych należy podkreślić, iż ogólny proces zmian ma podobny kształt.

W obu krajach dokonał się skok edukacyjny, który miał być kołem zamachowym dalszych procesów transformacji. Jednak po okresie rozwoju szkolnictwa wyższego wynikającego z dużego popytu na wyższe wykształcenie doszło do momentu, w którym zaczynają zmniejszać się wskaźniki skolaryzacji, spada liczba studentów, o czym świadczą malejące wskaźniki liczby studentów w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców i współczynniki skolaryzacji wyższej (tab. 1)¹.

Od kilku lat w dążeniu do zdobywania wyższego wykształcenia obserwuje się wyraźną zmianę i w Polsce, i na Ukrainie, co prezentują tabele 2. i 3. Modyfikacja dotychczasowego trendu jest uznawana za skutek efektu odwrócenia w systemie edukacyjnym. Od 2005 r. w Polsce zaobserwowano spadek liczby studentów. W każdym kolejnym roku uczelnie odnotowywały coraz mniejszą liczbę przyjęć, co wyraźnie widać w tabeli 2. Największy spadek studentów nastąpił w latach 2009–2015. W skali kraju było to prawie 500 tys. studentów, w skali regionu o 17 tys. mniej².

¹ Dodatkowo zebrane dane potwierdzają w Polsce spadek zainteresowania studiami. Współczynnik skolaryzacji netto w szkolnictwie wyższym był najwyższy w 2010 r. i wynosił 40,9%. W 2011 r. wyniósł 40,8%, w 2012 r. – 40,6%, w 2013 r. – 40,2%, w 2014 r. – 38,6%, 2015 r. – 37,8%, 2016 r. – 37,3% (Współczynnik skolaryzacji – szkolnictwo wyższe 2016).

² W samym Przemysłu wedle Bank Danych Lokalnych w 2012 r. było 1615 studentów, w 2013 r. – 1412, w 2014 r. – 1332, a w 2015 r. – 1141.

Tabela 1. Współczynnik skolaryzacji brutto³ na poziomie wyższym dla Polski i Ukrainy (w %)

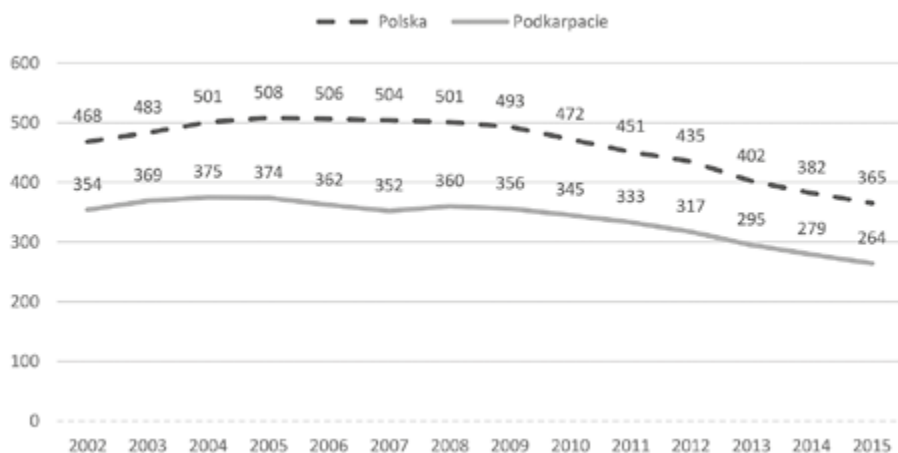
Lata	Polska	Ukraina
2005/2006	65,2	72,8
2010/2011	73,5	79,2
2012/2013	71,5	79,0

Źródło: Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2015 (2015).

Tabela 2. Liczba studentów w Polsce i na Podkarpaciu w latach 2009–2015

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Polska	1900014	1841251	1764060	1676927	1549877	1469386	1405133
Podkarpacie	70555	68963	67272	64233	59436	56804	54086

Źródło: obliczenia własne na podstawie Bank Danych Lokalnych, <https://bdl.stat.gov.pl>

Wykres 1. Liczba studentów w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w Polsce i na Podkarpaciu w latach 2002–2015

Źródło: obliczenia własne na podstawie Bank Danych Lokalnych, <https://bdl.stat.gov.pl>

Dane na wykresie 1. pokazują, iż zmiany te mają głębszą przyczynę. Nie są związane wyłącznie z niżem demograficznym. Wykorzystanie wskaźnika pokazującego, iż znacząco spada w ostatnich latach liczba studentów na 10 tys. mieszkańców wskazuje, że zmniejsza się popyt wśród społeczeństwa na wyższe wykształcenie. Może to być także sygnał, iż starsze pokolenia, które wcze-

³ Współczynnik skolaryzacji brutto to stosunek wszystkich osób uczących się na danym poziomie do całej populacji osób będących w wieku nominalnie przypisanym temu poziomowi kształcenia (19–24 lata).

śniej uzupełniały wykształcenie potrzebne do zdobycia awansu lub zachowania stanowiska, już studiów nie podejmują.

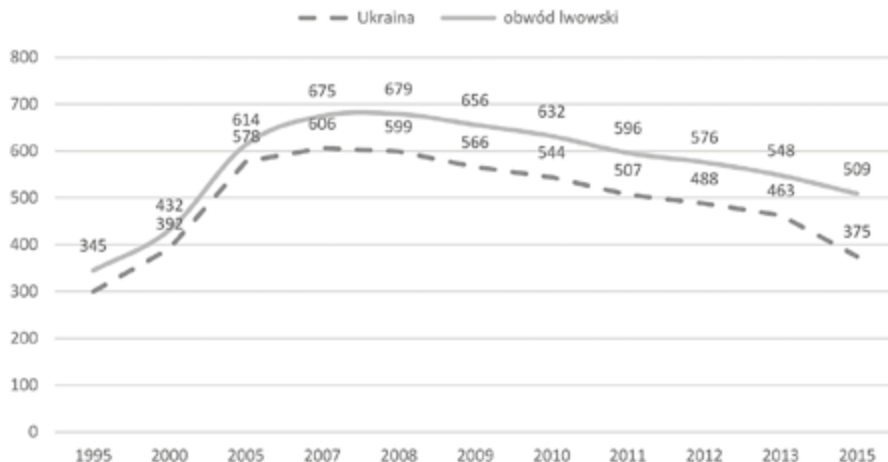
Podobne zjawisko pojawia się na Ukrainie. Tam również na początku lat 90. XX w. wzrosła liczba studentów, jednakże już od 2007 r. zaczęła ona maleć na całej Ukrainie, jak też w obwodzie lwowskim⁴.

Tabela 3. Liczba studentów na Ukrainie i w regionie lwowskim w latach 2000–2015

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ukraina	1930945	2709161	2491288	2311557	2106174	1992882	1689226	1605270
Lwowski	117212	158575	157325	151400	146400	139070	129300	125400

Źródło: Основні показники 2016.

Dane obrazujące liczbę studentów na 10 tys. mieszkańców (wykres 2) pokazują, iż Polska i Ukraina doświadczają podobnych procesów. Warto zwrócić uwagę, że w przeciwieństwie do sytuacji w Polsce, gdzie średnio więcej jest studentów w kraju niż na Podkarpaciu, na Ukrainie jest ich mniej niż w obwodzie lwowskim. Wynika to z wysokiego nasycenia Lwowa wyższymi uczelniami.

Wykres 2. Liczba studentów w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców na Ukrainie i w regionie lwowskim 2000–2015

Źródło: Основні показники 2016

⁴ Dane dla Ukrainy są zaprezentowane od 2000 r. gdyż takie zestawie udostępnione było w bazie danych urzędu statystycznego.

Biorąc pod uwagę porównania między oboma krajami widać, że studia wyższe na Ukrainie są bardziej popularne niż w Polsce. Dane pokazują także, iż w społeczeństwach posttransformacyjnych już kilka lat temu doszło do zmiany tendencji edukacyjnych. Choć znane są dane zastane obrazujące te procesy, brakuje wiedzy na temat głębszych mechanizmów tych przekształceń.

Metodologia badań własnych

Zaprezentowane wyniki badań własnych miały dać odpowiedź na pytanie czy wśród młodzieży doszło do pojawienia się efektu odwrócenia wywołanego umasowieniem wyższej edukacji. Celem badań było pokazanie procesów mogących mieć wpływ na obniżanie się liczby studentów w obu krajach. Do głównych problemów badawczych należy zaliczyć następujące pytania:

- jaką pozycję zajmuje wyższe wykształcenie w hierarchii celów życiowych?
- jakie są plany życiowe po zakończeniu szkoły ponadgimnazjalnej?
- jaki jest poziom aspiracji edukacyjnych?

Do udzielenia odpowiedzi na główne pytanie badawcze nie wystarczą badania przekrojowe pokazujące dany stan rzeczy w jednym momencie czasowym. Konieczna jest w tym przypadku analiza danych uwzględniająca minimum dwa momenty czasowe. Dzięki badaniom dynamicznym można zaobserwować jak zmienia się nastawienie młodzieży do wyższej edukacji pod wpływem zmian, m.in. inflacji wykształcenia. Dopiero perspektywa badań podłużnych pozwala udzielić odpowiedzi na pytanie dotyczące efektu odwrócenia.

Materiał uwzględniony w analizie pochodzi z różnych badań. Badania młodzieży pogranicza wschodniego były prowadzone na terenie Przemyśla, miasta średniej wielkości (62 tys. mieszkańców) oraz wśród okolicznych miasteczek zlokalizowanych na pograniczu polsko-ukraińskim w województwie podkarpackim. Dane pochodzące z tego obszaru były zbierane w latach 2007–2016 wśród maturzystów szkół ponadgimnazjalnych⁵.

Kolejne badania wykonano w roku 2001 i 2015 w zachodniej części województwa podkarpackiego, na terenie powiatu ropczycko-sędziszowskiego, na którym przeważały obszary wiejskie.

Badania na Ukrainie zostały zrealizowane w latach 2013 i 2015 w Drohobyczu, mieście liczącym 76 tys. mieszkańców, zlokalizowanym w województwie lwowskim na terenie przygranicznym z Polską.

⁵ W związku z tym, że są prezentowane serie badań wielkość próby badawczej znajduje się w tabelach prezentujących wyniki.

W obu krajach badania zostały zrealizowane wśród maturzystów. W ramach badań sondażowych została przeprowadzona ankieta audytoryjna. Do badań wybierano klasy dostępne w dniu badań w szkołach. Próbę dobierało w sposób kwotowy, biorąc pod uwagę typ szkoły z podziałem na liceum i technikum oraz liceum zawodowe, technikum i liceum na Ukrainie.

Należy pamiętać o ograniczeniu wniosków płynących z posiadanych danych. Wyniki badań mogą być reprezentatywne dla regionów peryferyjnych, w których nie ma metropolii i dobrze rozwiniętych nowoczesnych sektorów gospodarki. Analogicznie jest z badaniami na Ukrainie. Zostały one przeprowadzone w słabo rozwiniętym rejonie drohobyckim. Są to obszary, gdzie dominują negatywne konsekwencje transformacji. Mimo że badania nie mają charakteru reprezentatywnego uzyskane w ich wyniku dane pozwalają na weryfikację głównego problemu jakim jest efekt odwrócenia w edukacji i jego konsekwencje.

Wyższe wykształcenie w hierarchii celów życiowych

Jednym ze wskaźników obniżania się wartości wyższego wykształcenia wśród młodzieży jest spadek rangi „ukończenia wyższej uczelni” na piętnastopiętowej skali do pomiaru celów życiowych.

W badaniach z lat 2007–2015 na wschodnim terenie Podkarpacia przy granicy z Ukrainą zaobserwowano spadek rangi dyplomu wyższej uczelni wśród młodzieży. W 2007 r. ukończenie wyższej uczelni znalazło się na ósmej pozycji z 85% akceptacją tego celu (tabela 4). W 2015 r. ukończenie wyższej uczelni spadło na dziesiątą miejsce 80%.

Tabela 4. Hierarchia dążeń życiowych polskiej młodzieży (w%) (w tabeli znajdują się odpowiedzi: bardzo ważne i ważne)

Cele życiowe	Młodzież z terenu pogranicza wschodniego		Młodzież z terenu ropczycko-śędziszowskiego	
	2007 N = 780	2015 N = 857	2001 N = 463	2015 N = 371
Znalezienie dobrej pracy	99	95	100	94
Szczęśliwe życie rodzinne	97	96	96	94
Posiadanie przyjaciół	96	92	98	92
Zdobycie ludzkiego szacunku	96	88	96	89
Rozwijanie zdolności i zainteresowań	94	94	92	92
Niezależność od innych	90	87	90	80
Pomaganie innym ludziom	85	83	89	83
Ukończenie wyższej uczelni	85	80	87	64

Cele życiowe	Młodzież z terenu pogranicza wschodniego		Młodzież z terenu ropczycko-sędziszowskiego	
	2007 N = 780	2015 N = 857	2001 N = 463	2015 N = 371
Zdobycie majątku, wysokie dochody	84	86	80	80
Życie spokojne z dala od kłopotów dnia codziennego	83	83	77	85
Życie zgodne z zasadami wiary	82	66	84	80
Osiągnięcie wysokiego stanowiska	80	73	73	71
Życie chwilą dla przyjemności, za- bawy	53	60	36	60
Założenie własnego przedsiębiorstwa	30	38	38	52
Udział we władzy	28	24	17	25

Źródło: badania własne.

Na wiejskich obszarach, na co wskazują wyniki badań ropczycko-sędziszowskich, dewaluacja wyższego wykształcenia była jeszcze bardziej widoczna. W 2001 r. ranga wyższego wykształcenia znalazła się na ósmej pozycji z 87% akceptacją. Czternaście lat później ukończenie wyższej uczelni spadło na dwunastą pozycję. Wybór tego celu deklarowało 64% badanych. W badanym okresie nastąpił spadek aż o 23 punkty procentowe popularności tego celu życiowego wśród badanych.

Tabela 5. dokładnie pokazuje jak zmieniała się ranga ukończenia wyższej uczelni w obu badaniach. Z danych wynika, że z każdym kolejnym pomiarem spada wartość tego celu życiowego zarówno w odsetkach jak też w wartościach średnich. Widać też wzrost wartości odchylenia standardowego w kolejnych latach, co może świadczyć o zmianie nastawienia maturzystów do studiów wyższych. O ile wcześniej zgodnie wybierali ten cel, o tyle w kolejnych pomiarach studiowanie nie było już takie jednoznaczne. Zjawisko to widoczne jest wśród młodzieży pogranicza wschodniego oraz wśród młodzieży ropczycko-sędziszowskiej.

Tabela 5. Rozkład odpowiedzi na temat rangi wyższego wykształcenia – Polska

	Młodzież z terenu pogranicza wschodniego						Młodzież z terenu ropczycko- sędziszowskiego	
	2007 N = 780	2008 N = 936	2009 N = 1273	2011 N = 925	2013 N = 730	2015 N = 857	2001 N = 463	2015 N = 371
Ranga	6	7	8	9	9	9	5	12
Średnie	4,30	4,21	4,20	4,09	4,08	4,05	4,46	3,70

	Młodzież z terenu pogranicza wschodniego						Młodzież z terenu ropczycko- -sędziszowskiego	
	2007 N = 780	2008 N = 936	2009 N = 1273	2011 N = 925	2013 N = 730	2015 N = 857	2001 N = 463	2015 N = 371
Odchylenie standardowe	0,69	0,98	0,95	1,00	1,02	1,02	0,82	1,29
Bardzo zależy + zależy (w%)	85	83	82	75	74	80	87	64

Źródło: badania własne.

Zaobserwowane zjawiska mogą świadczyć o „podskórnych” procesach, jakie toczą się wśród młodzieży i mają wpływ na ogólny stosunek do wyższej edukacji. Ujawniają one procesy erozji wartości wyższego wykształcenia. Dane dynamiczne z dwóch różnych obszarów pokazują, iż dewaluacja wyższego wykształcenia w większym stopniu dotyka obszary wiejskie niż miasta, co może być związane z wyższą inflacją wykształcenia na tych terenach.

Wśród młodzieży ukraińskiej wartość wyższej edukacji zajmuje wysoką lokatę w ogólnej hierarchii celów życiowych, co prezentuje tabela 6. W pomiarze z 2013 r. ukończenie wyższej uczelni wybrało 94% respondentów. Dwa lata później ten cel akceptowało 92% uczniów. Przy interpretacji wyników należy pamiętać, że na Ukrainie studia wyższe chronią młodzież przed poborem do wojska. W sytuacji konfliktu na wschodzie Ukrainy dyplom wyższej uczelni może stanowić parasol ochronny. Stąd też część osób, szczególnie młodzież męska, może wybierać studia pod „przymusem”.

Tabela 6. Hierarchia dążeń życiowych ukraińskiej młodzieży (w %)

Hierarchia dążeń życiowych ukraińskiej młodzieży	2013 N = 603	2015 N = 392
Szczęśliwe życie rodzinne	98	95
Znalezienie dobrej pracy	98	86
Posiadanie przyjaciół	97	93
Rozwijanie zdolności i zainteresowań	96	94
Zdobycie ludzkiego szacunku	94	93
Ukończenie wyższej uczelni	94	92
Pomaganie innym ludziom	89	91
Niezależność od innych	83	90
Osiągnięcie wysokiego stanowiska	80	69
Życie zgodne z zasadami wiary	79	76
Założenie własnego przedsiębiorstwa	61	65
Zdobycie majątku, wysokie dochody	68	65

Hierarchia dążeń życiowych ukraińskiej młodzieży	2013 N = 603	2015 N = 392
Życie spokojne, z dala od kłopotów dnia codziennego	42	83
Życie chwilą dla przyjemności i zabawy	30	70
Udział we władzy	32	28

Źródło: badania własne.

Poniżej zaprezentowano dokładny rozkład odpowiedzi dotyczących wyboru wyższej uczelni na Ukrainie. W obu pomiarach cel ten znajduje się na czwartej pozycji, uzyskuje identyczne średnie wyniki na skali. Niewiele też różni się między oboma pomiarami odchylenia standardowe oraz wartości procentowe.

Tabela 7. Rozkład odpowiedzi na temat rangi wyższego wykształcenia – Ukraina

	Drohobycz	
Rok	2013 N = 603	2015 N = 393
Ranga	4	4
Średnie	4,46	4,46
Odchylenie standardowe	0,68	0,82
Bardzo zależy + zależy (w %)	94	92

Źródło: badania własne.

Obserwacje pokazują, iż wyższe wykształcenie stanowi wśród młodzieży ukraińskiej ważny element strategii życiowej. Jest ono traktowane jako narzędzie prowadzące do wysokiej pozycji społecznej. Ważny jest fakt, że erozji wyższej edukacji nie widać wśród badanej młodzieży w powtórny pomiarze.

Porównanie wyników odpowiedzi na temat wartości wyższego wykształcenia pokazuje, iż wśród polskiej młodzieży następuje spadek znaczenia wyższej edukacji na przestrzeni ostatnich lat. Jest on szczególnie widoczny w społeczności wiejskiej i małomiasteczkowej. Na Ukrainie wyższe wykształcenie lokuje się ciągle wysoko w hierarchii celów życiowych. Jednakże trudne są do zbadania motywy tej postawy, gdyż między badaniami doszło do wybuchu konfliktu zbrojnego na wschodzie Ukrainy. Można przypuszczać, iż popularność studiów częściowo jest efektem ucieczki przed wojskiem. Być może jest też tak, że młodzi Ukraińcy łączą studia z emigracją z kraju. Dają one szansę na wyjazd z kraju ogarniętego korupcją i targanego wewnętrznymi konfliktami (Youth of Ukraine 2015).

Opinie na temat korzyści uzyskiwanych z wyższego wykształcenia

Nastawienie do wyższej edukacji i jej znaczenie w hierarchii celów życiowych jednostki ma wpływ na decyzję o podjęciu studiów. Waloryzacja wyższej edukacji zazwyczaj jest skorelowana z afirmacją reguł systemowych i inklinacją merytokratyczną, indywidualistyczną. Osoby, które wierzą, że ciężka praca, kompetencje i indywidualne zasługi będą podstawą wykonywania zawodu, pozycji społecznej, zarobków częściej stawiają na wyższe wykształcenie jako środek prowadzący do celu. Jednostki o przeciwnych poglądach, niewidzące związków między wykształceniem a zarobkami, pozycją zawodową, niewierzące we własne indywidualne sprawstwo, raczej nie podejmą studiów wyższych.

Tabela. 8. Opinie na temat wyższego wykształcenia – młodzież z terenu ropczycko-sędziszowskiego (w %)⁶

Opinie na temat wykształcenia	2001 N = 463	2015 N = 371	Różnica
Wyższe wykształcenie zapewnia lepiej płatną pracę	51	24	-27
Warto się uczyć, żeby rozwijać się intelektualnie	40	34	-6
Wykształcenie jest potrzebne do zdobycia wysokiej pozycji społecznej	38	27	-11
Dzięki wykształceniu można zrobić karierę w życiu	27	22	-5
Wyższe studia nic nie dają, potem i tak nie ma pracy	23	24	+1
Wykształcenie dużo kosztuje, a przynosi niewielkie korzyści	23	31	+8
Chodzę do szkoły tylko dlatego, że tak chcą moi rodzice	1	3	+2

Źródło: badania własne.

Ten klimat opinii czy też atmosferę oddającą ogólny stosunek do wyżej edukacji i funkcji przezeń pełnionych zostaną zrekonstruowane na podstawie odpowiedzi zebranych w badaniu. W ankiecie przeprowadzonej na obszarze ropczycko-sędziszowskim poproszono maturzystów o ustosunkowanie się do kilku twierdzeń na temat wyższego wykształcenia.

W tabeli 8 przedstawiono rozkłady odpowiedzi i ich zmiany w czasie., z których wynika, że w ciągu czternastu lat wśród podkarpackiej młodzieży aż o 27 punktów procentowych spadła grupa tych, którzy twierdzili, że wyższe wykształcenie zapewnia lepiej płatną pracę. Również o 11 punktów zmniejszył się odsetek maturzystów twierdzących, że dyplom wyższej uczelni jest potrzebny do zdobycia wysokiej pozycji społecznej. Widać natomiast wzrost odpowiedzi, że wykształcenie kosztuje a przynosi niewiele korzyści.

⁶ Odpowiedzi nie sumują się do 100% ponieważ można było wybrać więcej niż jedną.

Analiza pytań na temat przekonań dotyczących funkcji, wartości instrumentalnych wyższej edukacji wskazuje, że współcześni maturzyści w znacznie mniejszym stopniu wierzą w sprawczą moc wyższej edukacji niż to było kilkanaście lat temu. Obecnie ujawnia się dużo wyższy sceptycyzm związany z askrypcyjną funkcją wyższego wykształcenia. Młodzież ujawnia proces „odczarowywania” instrumentalnych funkcji wyższego wykształcenia. W związku z powyższym następstwem deprecjacji wyżej edukacji może być obniżenie aspiracji edukacyjnych wśród młodzieży.

Zebrane obserwacje pokazały, że nastąpiła zmiana nastawienia do wyższej edukacji. Młodzież rzadziej traktuje studia wyższe jako działania ofensywne zwiększające szanse na karierę i wysoką pozycję społeczną, a częściej traktuje je jako konieczność i przymus, który pozwoli uratować przed zagrożeniem wykluczenia i marginalizacji na rynku pracy zgodnie z teorią społeczeństwa ryzyka (Beck 2002).

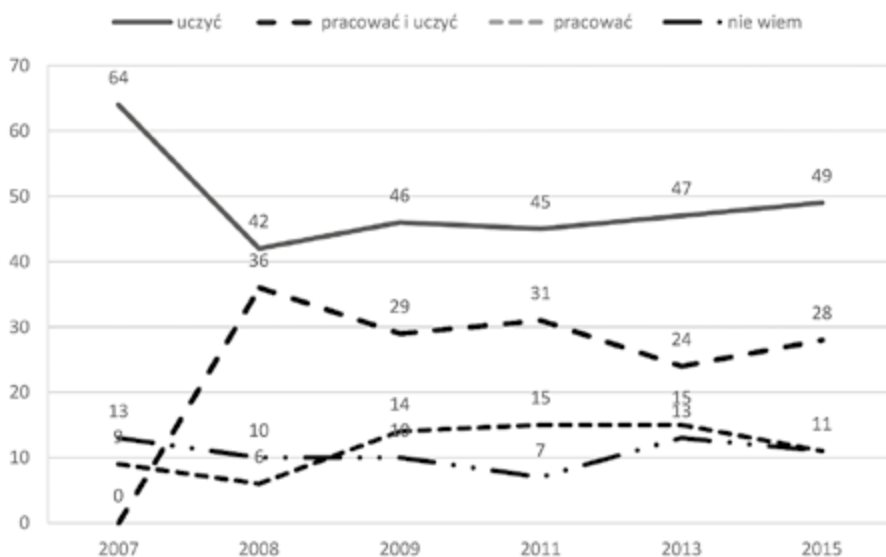
Aspiracje edukacyjne

Po naświetleniu kontekstu edukacyjnego, w jakim mogą się formować postawy wobec wyższej edukacji, należy dokonać analizy aspiracji edukacyjnych. Badania prowadzone od wielu lat wśród młodzieży pogranicza wschodniego pozwalają prześledzić dokładnie, jakie jest nastawienie do edukacji. Z danych przedstawionych na wykresie 3. wynika, iż młodzież najczęściej miała plany związane z dalszą edukacją albo nauką połączoną z pracą.

Badania kohort pokazują też zachodzące zmiany. W ostatnim pomiarze obniżył się odsetek respondentów zamierzających studiować. Ustabilizowała się frakcja chcących studiować i pracować. Równocześnie ujawnia się wzrost młodzieży preferującej podjęcie pracy po szkole ponadgimnazjalnej.

Prowadzone badania w długiej perspektywie czasowej potwierdzają przypuszczenie, że młodzież zmienia stosunek do edukacji. Procesy te są szczególnie widoczne w ostatnich latach. Jeśli połączymy odpowiedzi respondentów, którzy chcą się tylko uczyć oraz uczyć i pracować, to okaże się, iż zainteresowanie edukacją w 2008 r. zadeklarowało 78%, a w 2016 r. – 70%. Można skonstatować, iż spadek zainteresowania kontynuowaniem edukacji po szkole ponadgimnazjalnej jest jednym z symptomów efektu odwrócenia. Potwierdzeniem zaobserwowanych trendów są wyniki badań nad młodzieżą CBOS, według których w 2013 r. łącznie studiować i pracować zamierzało 59%, a w 2016 r. – 57% (Młodzież 2016)⁷.

⁷ W badaniach CBOS też zauważa się spadek znaczenia wyboru studiów wśród młodzieży w kolejnych latach. Chcących studiować na wybranym kierunku studiów było w 1992 r. – 27%, w 1994 r. – 27%, w 1996 r. – 32%, w 1998 r. – 49%, w 2003 r. – 59%, w 2008 r. – 59%,

Wykres 3. Plany maturzystów po ukończeniu szkoły – młodzież z pogranicza wschodniego (w %)

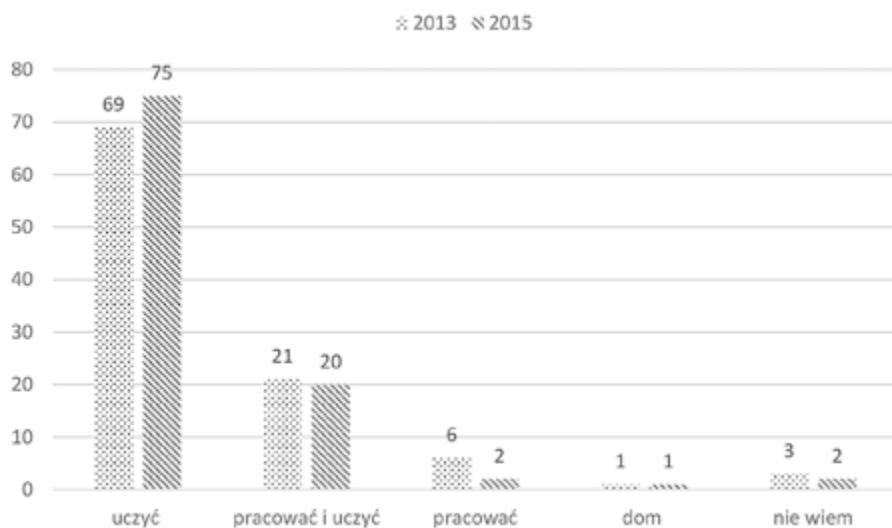
Źródło: badania własne.

Wśród młodzieży ukraińskiej (wykres 4) sytuacja jest bardzo podobna w tym sensie, że edukacja stanowi główny element strategii życiowej. Bezkonkurencyjne są studia, których popularność w ostatnim pomiarze jeszcze wzrasta. Na drugim miejscu pojawia się edukacja i praca. Młodzież ukraińska nie preferuje podejmowania pracy po skończeniu szkoły średniej.

W odpowiedziach polskiej i ukraińskiej młodzieży pojawiają się różnice. Ta druga częściej stawia studia wyższe na pierwszym planie, a ich popularność jest niezmienna. Wśród polskiej młodzieży spada chęć podjęcia studiów wyższych. Być może jest to efekt bumerangowy umasowienia wyższej edukacji.

Należy jeszcze dodać, że badania polskiej młodzieży były prowadzone w stałych warunkach. Na Ukrainie między jedną a drugą serią badań wybuchła rewolucja na Euromajdanie, co w konsekwencji doprowadziło do konfliktu zbrojnego na wschodzie Ukrainy. Sytuacja ta może zaburzyć obserwacje, gdyż młodzi mężczyźni zaczynają studiować, aby uniknąć służby w wojsku. Studia częściowo mogą być traktowane jako eskapizm wynikający z bardzo trudnych czasów na Ukrainie.

[w 2010 r. – 48%, w 2013 r. – 26%, w 2016 r. – 30% (Młodzież 2016, s. 58). Dane pokazują, że popularność studiów wśród młodzieży była skorelowana z liczbą studentów. Od 2008 r. zaczęła spadać liczba studentów na uczelniach, a studia zaczynały tracić na popularności wśród młodzieży.

Wykres 4. Plany życiowe młodzieży po ukończeniu szkoły – Ukraina (w %)

Źródło: badania własne.

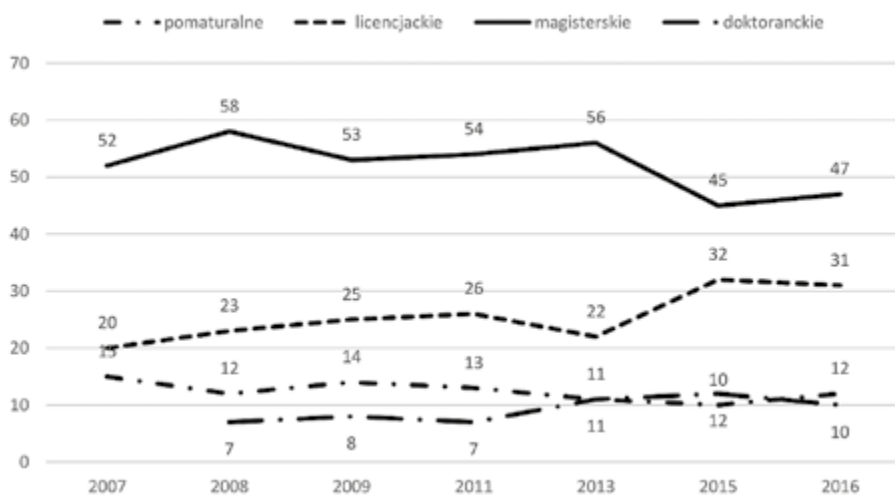
Poziom aspiracji edukacyjnych

Kolejnym obszarem poddanym eksploracji będzie poziom aspiracji edukacyjnych młodzieży, który pokazuje, w jaki sposób dochodzi do przemian procesów edukacyjnych. Na wykresie 5. przedstawiono wyniki badań z lat 2007–2016 wśród młodzieży pogranicza wschodniego, z których wynika, iż największym zainteresowaniem cieszą się studia magisterskie, następnie licencjackie, rzadziej szkoła pomaturalna i studia doktoranckie.

Prezentacja wyników w dłuższej perspektywie czasowej pokazuje, że w ostatnich dwóch pomiarach spadło zainteresowanie wykształceniem magisterskim⁸. W tym samym czasie zwiększyła się popularność studiów licencjackich i inżynierskich. Na stałym poziomie pozostaje zainteresowanie edukacją pomaturalną oraz studiami doktoranckimi.

Zmiany te znamionowały pojawienie się efektu odwrócenia, który jest reakcją młodzieży na inflację wykształcenia. Maturzyści, co widać na wykresie w ostatnich latach zaczynają preferować krótsze studia, które ich zdaniem mogą dać szybciej stopę zwrotu. Wykształcenie magisterskie mogą uzupełnić w trakcie podjęcia pracy.

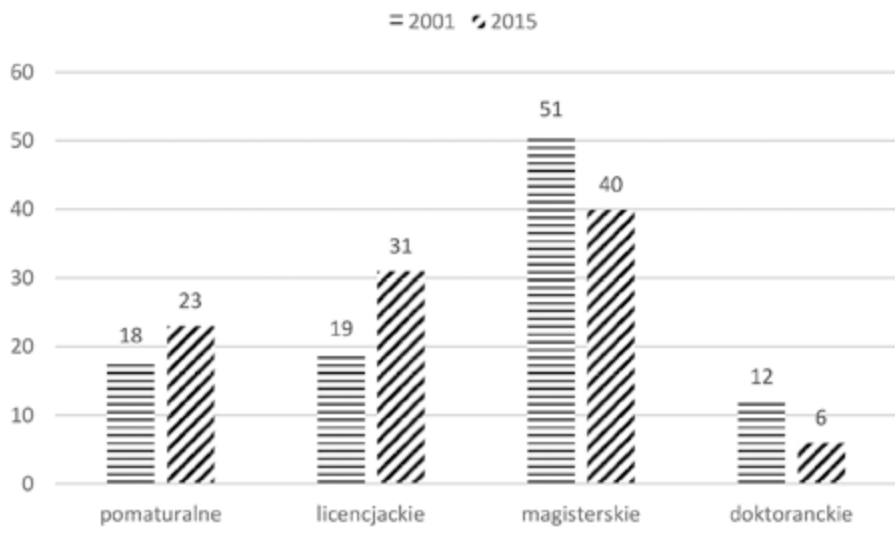
⁸ W badaniach pogranicza wschodniego w 2016 r. wzięło udział 1234 maturzystów.

Wykres 5. Poziom aspiracji edukacyjnych młodzieży pogranicza w latach 2007–2016 (w%)

Źródło: badania własne.

Obserwowane zjawiska potwierdzają wyniki badań przeprowadzonych wśród młodzieży z powiatu ropczycko-sędziszowskiego (wykres 6).

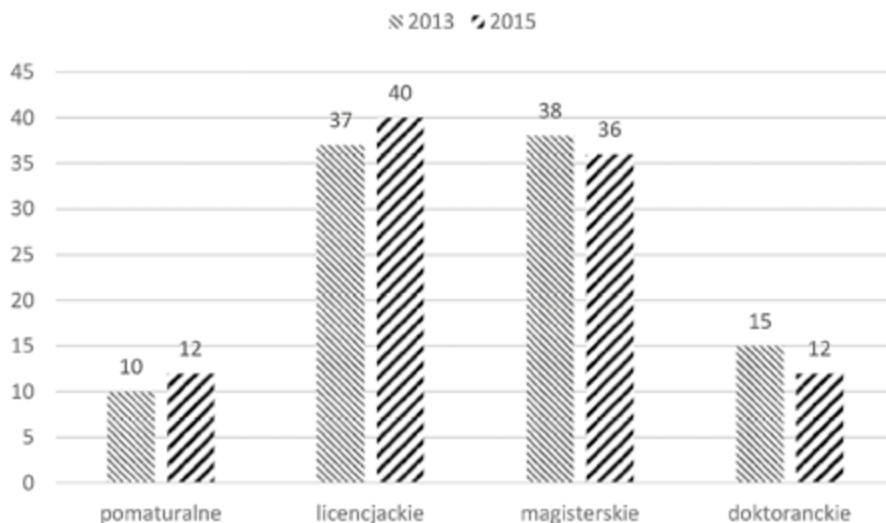
Wykres 6. Poziom aspiracji edukacyjnych młodzieży z powiatu ropczycko-sędziszowskiego w latach 2001-2015 (w %)

Źródło: badania własne.

Analogicznie jak w poprzednim przypadku w latach 2001 i 2015 zaobserwowano wzrost popularności wykształcenia pomaturalnego i licencjackiego oraz spadek popularności studiów magisterskich i doktoranckich.

Dane z dwóch różnych badań maturzystów uwzględniające długą perspektywę czasową wskazują, iż nastąpiło obniżenie aspiracji edukacyjnych wśród maturzystów w ostatnich latach. Zjawisko to można uznać za jeden ze wskaźników efektu odwrócenia. Część młodzieży nie widząc większych profitów z wyższego wykształcenia, wybiera krótką ścieżkę edukacji – studia licencjackie/inżynierskie. Być może chodzi o zmianę profilu studiów na techniczne lub skrócenie czasu poświęconego na naukę i podjęcie wcześniejszego zatrudnienia niż do tej pory.

Wśród młodzieży ukraińskiej zaobserwowano podobne trendy. Dane na wykresie 7. pokazują, iż poziom aspiracji edukacyjnych niewiele się zmienił w ciągu tych dwóch pomiarów, aczkolwiek ujawnia się podobny trend co w Polsce. Nieznacznie wzrósł odsetek chcących skończyć wykształcenie podyplomowe oraz licencjackie, a spadł zamierzających uzyskać magisterskie i doktoranckie. Trudno powiedzieć, czy jest to początek trwałego trendu, czy jednorazowy wynik.

Wykres 7. Poziom aspiracji edukacyjnej wśród młodzieży Drohobycza 2013–2015 (w %)

Źródło: badania własne.

W porównaniu z polską młodzieżą respondenci ukraińscy częściej wybierali studia licencjackie niż studia magisterskie. Trzeba przy tym pamiętać, że licencjat na Ukrainie trwa cztery lata, a studia uzupełniające półtora do dwóch lat. W związku z tym wykształcenie licencjackie pozwala uzyskać tzw. wyższe wykształcenie bazowe, a magisterskie wyższe wykształcenie pełne. Licencjat daje wyższe wykształcenie, a skończenie studiów magisterskich zwiększa prestiż dyplomu.

Zakończenie

Dane zebrane w dwóch różnych miejscach w Polsce pokazują, iż następuje spadek wartości wyższego wykształcenia w ogólnej hierarchii dążeń młodzieży maturalnej. Należy podkreślić, że obniżenie rangi ukończenia wyższej uczelni było bardziej widoczne na obszarach wiejskich niż miejskich. W tym przypadku czynnik ekologiczny ma duże znaczenie, co należałoby weryfikować w kolejnych badaniach. Wydaje się, że większa skala zjawiska na obszarach wiejskich jest spowodowana tym, że młodzież kończy mniej prestiżowe uczelnie, ich dyplom nie ma wysokiej wartości, posiada ubogi kapitał kulturowy, ekonomiczny i społeczny. W warunkach przededukowania, silnej konkurencji na rynku pracy jakość edukacji i posiadane zasoby w dużej mierze odpowiadają za zajęcie pozycji na rynku pracy. Ponadto na obszarach wiejskich jest mniej propozycji pracy dla specjalistów z wyższym wykształceniem. Stąd młodzież „miejska”, która swoje plany życiowe lokuje w metropoliach, jest w mniejszym stopniu doświadczona inflacją dyplomów i bardziej ceni wyższą edukację.

Dane z Ukrainy pokazują, że ukończenie wyższej uczelni lokuje się wysoko w ogólnej hierarchii celów i dążeń życiowych. Nie widać też spadku znaczenia wyższej edukacji w kolejnym pomiarze u ukraińskich maturzystów.

Wyniki badań z obszarów wiejskich pokazują, że zmienił się stosunek maturzystów w latach 2001–2015 do spodziewanych korzyści z uzyskania wyższego wykształcenia. Po czternastu latach młodzież w dużo mniejszym stopniu uważała, iż wyższe wykształcenie pomoże zapewnić pracę i status społeczny. Uzyskane wyniki potwierdzają wystąpienie inflacji wykształcenia na obszarach wiejskich.

Obserwacje przeprowadzone w Polsce i na Ukrainie pokazują, iż młodzież maturalna po ukończeniu szkół średnich zamierza dalej się edukować. Polska młodzież nieco częściej chce łączyć pracę z edukacją, a ukraińska preferuje samą edukację.

Pomiary prowadzone w ciągu kilku lat w obu zbiorowościach w Polsce pokazują, iż zmieniają się trendy edukacyjne wśród maturzystów. Coraz bar-

dziej staje się popularne wykształcenie licencjackie, a rzadziej jest preferowane wykształcenie magisterskie. Polska młodzież wybiera krótki cykl edukacyjny. Może być to związane z częstszym wyborem studiów inżynierskich. Innym powodem tego zjawiska może być chęć wcześniejszego podjęcia pracy. Studia magisterskie mogą być odkładane „na później”, kiedy jednostka ustabilizuje swoją sytuację zawodową.

Zaobserwowane trendy wpisują się w symptomy przeedukowanego społeczeństwa. Do nich należy zaliczyć zmianę wyboru kierunku studiów z humanistycznych na techniczne, częściej kończy się studia licencjackie niż magisterskie oraz pojawia się konkurencja w dostępie do najlepszych wyższych uczelni i do prestiżowych stanowisk (Freeman 1976, s. 5). Niewątpliwie te dwie pierwsze reakcje są widoczne wśród polskiej i ukraińskiej młodzieży. Ponadto badania pokazują, iż mimo „odczarowania” studiów wyższych i spadku ich znaczenia w nadawaniu statusu, większość młodzieży nadal zamierza studiować. Zgodne jest to z teorią społeczeństwa ryzyka, w której zakłada się, że studia nie gwarantują już pozycji na rynku pracy, ale są absolutnym minimum, które należy posiadać, gdyż ich brak zamyka drogi kariery (Beck 2002). Młodzież może je traktować jako zabezpieczenie się przed ryzykiem.

Kończąc należy skonstatować, iż za efekt odwrócenia widoczny wśród polskiej i ukraińskiej młodzieży może być odpowiedzialna inflacja wykształcenia i mniejsze korzyści płynące z ukończenia studiów. Potrzebne są dalsze pogłębione badania, które pokazywałyby jak wyglądają te procesy na różnych obszarach. Można się spodziewać, iż młodzież z obszarów wiejskich jest bardziej zniechęcona do studiów, a młodzież z miast intensyfikuje swoje strategie edukacyjne tak, aby zapewnić sobie przewagę. Trudniej jest orzekać o młodzieży ukraińskiej, gdyż sytuacja społeczno-ekonomiczna po Euromajdanie mogła znacząco wpłynąć na wyniki obserwacji.

Literatura

- Beck U. (2002), *Spółeczeństwo ryzyka*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Boudon R. (2008), *Efekt odwrócenia. Niezamierzone skutki działań społecznych*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Bourdieu P. (2005), *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzienia*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T. (red.) (2015), *Diagnoza Społeczna 2015*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Drucker P.F. (1999), *Spółeczeństwo prokapitalistyczne*, PWN, Warszawa.
- Freeman R. (1976), *The Overeducated American*, Academic Press, New York.
- Gromkowska-Melosik A. (2015), *Elitarne szkolnictwo średnie. Między reprodukcją społeczno-kulturową a ruchliwością konkurencyjną*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

- Hebrst M., Sobotka A. (2014), *Mobilność społeczna i przestrzenna w kontekście wyborów edukacyjnych*, Raport IBE, Warszawa.
- Kiersztyn A. (2015), *Niepewne uczestnictwo – młodzi na polskim rynku pracy w latach 2008–2013*, IFiS PAN, Warszawa.
- Kwiek M. (2015), *Uniwersytet w dobie przemian*, PWN, Warszawa.
- Młodzież 2013* (2014), CBOS, Warszawa.
- Młodzież 2016* (2016), CBOS, Warszawa.
- Mikiewicz P. (2014), *Kapitał społeczny i edukacja*, PWN, Warszawa.
- Nyczkało N.G., Szlosek F. (2008), *Kształcenie zawodowe w Polsce i na Ukrainie na tle przemian*, Akademia Pedagogiki Specjalnej i Instytut Technologii Eksploatacyjnej w Radomiu, Warszawa–Radom.
- Оксамитна С., (2014), *Експансія вищої освіти та нерівність освіт – ніх можливостей*, „Актуальні Проблеми Соціології, Психології, Педагогіки”, 4.
- Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2015* (2015), GUS, Warszawa.
- Standing G. (2014), *Prekariat*, PWN, Warszawa.
- Standing G. (2015), *Karta prekariatu*, PWN, Warszawa.
- Sztompka P. (2000), *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, ISP PAN, Warszawa.

Źródła internetowe

- Bank Danych Lokalnych*; <https://bdl.stat.gov.pl> (data pobrania: 22.11.2016).
- OECD Reviews of Integrity in Education: Ukraine 2017*; <http://www.oecd.org/publications/oecd-reviews-of-integrity-in-education-ukraine-9789264270664-en.htm> (data pobrania: 21.03.2017).
- Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2015/16 навчального року*, (2016), Київ: Державна служба статистики України; https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publosvita_u.htm (data pobrania: 02.04.2017).
- Współczynnik skolaryzacji – szkolnictwo wyższe 2016*; <http://www.studenckamarka.pl/serwis.php?s=73&pok=1922> (data pobrania: 21.03.2017).
- Youth of Ukraine 2015*, 2015; https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/Molod_Ukraine_2015_EN.pdf (data pobrania: 10.03.2017).